

УДК 94 (477.43) «17/1917»:929.7 Орловські

Хоптяр Ю. А.,
доцент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних
і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
кандидат історичних наук, доцент;

Хоптяр А. Ю.,
вчений секретар
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
кандидат історичних наук

РОДИНА ОРЛОВСЬКИХ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У КІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті робиться спроба розглянути вплив чотирьох поколінь родини Орловських, власників Ярмолинець на соціально-економічний та культурний розвиток Поділля. З початку ХІХ ст. Орловські володіли значним економічним потенціалом, зокрема трьома фільварками з 4,3 тис. кріпосних селян, великою пасікою, пивоварнею, винокурним, вапняковим та двома цегельними заводами. Одержання великих прибутків від підприємств, а також від ярмарків надало можливість Орловським збудувати у 30-х рр. ХІХ ст. великий костюл на зразок бернардинського у Варшаві, спорудити один з найкращих на Поділлі палаців у с. Маліївці, побудувати на ярмарковій площі кам'яні склади, відкрити суконну фабрику. Запрошені німецькі майстри розпочали тут виробництво тканини.

Ключові слова: містечка, фільварки, Поділля, польська династія, родина, ярмарки, виробництво.

Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної і незалежної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільнотою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях

історичних процесів, злагоди, організації і здійсненні діяльності органів і посадових осіб у повній відповідності з правовими настановами. Важливого значення, в зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди.

Після утворення Подільської губернії у 1795 р., Ярмолинці стали волосним центром у складі Проскурівського повіту. За переписом тут нараховувалось 266 будинків і за кількісними показниками Ярмолинці поступались Городку, Зінькову, Солобківцям та іншим містечкам. На той час Ярмолинці належали Гнату Михайловичу Сцибор-Мархоцькому, який одержав їх у спадщину від свого бездітного дядька. У 1798 р. Ярмолинці, внаслідок обміну на с. Маліївці і Слобідку-Малівецьку, перейшли у власність до заможного польського шляхтича Яна (Івана) Онуфрія Орловського (1739–1811) і з того часу, впродовж більше 120 років, аж до 1917 р., історія містечка була пов'язана з цим давнім польським родом [1, с.82]. Родовід Орловських започатковується ще з 1547 р., про що вказує запис у родовідній книзі [2, арк. 338].

На початку XIX ст. Орловські володіли значним економічним потенціалом, зокрема трьома фільварками з 4,3 тис. кріпосних селян, великою пасікою, пивоварнею, винокурним, вапняковим та двома цегельними заводами. Одержання великих прибутків від підприємств, а також від ярмарків надало можливість Орловським збудувати у 30-х рр. XIX ст. великий костюл на зразок бернардинського у Варшаві, спорудити один з найкращих на Поділлі палаців у с. Маліївці, побудувати на ярмарковій площі кам'яні склади, відкрити суконну фабрику. Запрошені німецькі майстри розпочали тут виробництво тканини. Фабрика виробляла щомісяця 80 шт. сукна. Але нестача води примусила німецьких майстрів перебратися до м.Дунаївці [1, с. 81].

Через містечко пролягав стратегічний Кучманський шлях у напрямку Бар – Меджибіж до західного кордону, тому тут часто проходили військові частини. У квітні 1808 р. побував у містечку російський фельдмаршал М.І. Кутузов, що формував війська для походу на російсько-турецьку війну. Війська потребували помешкань для розквартирування, а проживання солдат давало певний прибуток тому Орловські щорічно будували житло. По-

ступово містечко розросталось і у 1830 р. кількість дворів досягла 333 [3, с. 11].

Важливе економічне значення в системі внутрішньої торгівлі мали базари і ярмарки. На них реалізовувалась сільськогосподарська продукція, промислові та ремісничі вибори, укладалися договори на виробництво, постачання і збут товарів, вивчався їх попит у населення.

У 1817 р. в Подільській губернії, не враховуючи сільських, збиралося 250 ярмарків (10,6% від усіх ярмарків країни). Більшість їх приурочувались до релігійних свят і тривали ярмарки 1–2 дні, а іноді і тиждень. В Кам'янець-Подільському відбувалось 16 ярмарків на рік, Проскурові – 13, Літині – 11, Ярмолинцях – 8 і т.д. [4, с. 119].

Помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинець мало переведення сюди у 1835 р., за сприянням А. Орловського, з м. Тинни Ушицького повіту найбільшого в Подільській губернії Петропавлівського ярмарку, який проходив щорічно з 29 червня по 15 липня. Крім того, у грудні кожного року протягом тижня відбувався ще і Миколаївський ярмарок. Для участі у Петропавлівському ярмарку щороку приїздило близько 500 купців, які привозили товару в окремі роки на суму 3,2 млн. крб. В зв'язку з великим об'ємом торгівлі Петропавлівський ярмарок належав до першої, найвищої категорії ярмарків [5, с. 61].

Петропавлівський ярмарок давав значні прибутки для родини Орловських, оскільки щорічно вони отримували до 20 тис. крб. чистого доходу. Протягом 40–80-х рр. XIX ст. розширювались під нього площі як на Грабині, так і в інших районах містечка. Сюди приїздили купці з Кам'янця, Бару, Балти, а також Санкт-Петербургу, Нижнього Новгороду і навіть із Західної Європи та Середньої Азії. За таких умов відбувалось інтенсивне спілкування багатонаціонального населення, що сприяло взаємозбагаченню народних культур, додавало особливий колорит і створювало у містечку піднесену святкову атмосферу. Для більшості учасників, а саме купців, міщан, ремісників, селян, ярмарки служили важливим засобом спілкування та обміну новинами. На період проведення ярмарку Орловські, багаті євреї, інші мешканці Ярмолинець, навколишніх сіл Грабини, Буринець, Боснячини, Писарівки надавали купцям свої будинки.

На час торгів населення Ярмолинців значно зростало і приводило до того, що в криницях не вистачало води і її продавали по ціні одна копія за кухоль.

Петропавлівський ярмарок, як й інші великі ярмарки першої категорії, мав свою процедуру відкриття. Ярмаркові веселощі зростали поступово. Традиційно, в день відкриття ярмарку, вранці в міському соборі відправляли службу, в якій обов'язково брали участь родина Орловських, представники місцевої влади та численні прихожани. Після закінчення служби урочиста процесія здійснювала з церкви хід на ярмаркову площу, де духовенство її освячувало. Урочиста частина першого ярмаркового дня включала і деякі додаткові заходи, що розраховувалися на те, щоб підкреслити важливе значення цієї події, як наприклад, святковий обід. По закінченню урочистих церемоній на ярмарку розпочиналася торгівля і з'являлися ярмаркові розваги. Тут виступали кращі музиканти, фокусники, дресирувальники, гімнасти, акробати. Неодноразово виступали на Петропавлівському ярмарку клоуни та звірі відомого цирку Дурова. Воду для циркової звірини набирали з ставка, що і сьогодні зветься «Звіринцем».

Значний внесок у розбудову Петропавлівського ярмарку зробив граф Адам Стефан Орловський (1780–1857). Будівництво магазинів, складів, готелів, ресторанів, їдалень та шинків потребувало будівельних матеріалів. Зокрема, будівельний камінь добували кріпосні Орловських у каменоломнях «Безодня» с. Сутківці. Тут же випалювали вапно, а у с. Грабині викопували пісок, внаслідок чого утворилось провалля глибиною більше 30 м. Так, за сприяння родини Орловських розрослося містечко, в якому у кінці 30-х рр. XIX ст. зусиллями кріпосних селян побудували вісім рядів крамниць.

В перші роки торгів на Петропавлівському ярмарку не вистачало не лише відповідних приміщень, але й ремісників: столярів, каменярів, теслярів, ковалів, боднарів та інших майстрів. За таких обставин Адам Орловський надіслав своїх вербувальників у Польщу, для добровільного переселення ремісників до Ярмолинець. В такий спосіб у містечку та селах Проскурівського повіту з'явилися родини Будніцьких, Бялковських, Долінських, Радецьких, Рутинських, Пшелуцьких, Сідлецьких, Сіцінських,

Туженських, Фабіжевських, Шедловських, Янковських, Ясінських, Ястремських та інших. Таким переселенням граф допомагав матеріально, роздавав землі, будував приміщення для житла та роботи. Саме в такий спосіб виникла майстерня Качуровського, в якій працювали більше 80 чол., що виготовляли карети, фаєтони, брички. Саме із спеціалістів цієї майстерні утворився і тривалий час виступав, відомий у повіті, духовий оркестр [1, с. 83].

Завдяки ярмаркам поступово зростав економічний потенціал Орловських, яким належало в середині XIX ст. 1578 дес. землі. Їх маєток складався з п'яти фільварків, що знаходилися у м. Ярмолинцях, селах Глушківці, Соколівка, Нове село, Томашівка, у яких працювало близько 5 тис. кріпосних селян, а у містечку діяли до 10 підприємств. За інвентарем 1845–50 рр. Орловським належало 667 дес. польової землі, на якій працювали тільки в Ярмолинцях 35 тяглих і 108 піших селянських господарств [6, арк. 1-16]

Важко доводилося працювати кріпакам Орловських, що відробляли по 182 дні щорічно. До того ж для виконання таких робіт як прядіння, обробка конопель, тканиня полотна, садіння городини вимагалось два дні на тиждень з кожного тяглого господарства і один день з пішого. Урочна система важко відбивалася на селянстві, яке відробляло панщину фактично не 182 дні, а набагато більше, оскільки за день потрібно було накопити півтори копи озимого хліба, зібрати сіно з десятини та інше.

Адам Орловський з родиною чимало часу проводив за кордоном, зокрема вони володіли будинками та майном у всесвітньовідомому курортному місті Ніцца (Франція). Однак, це не стало на заваді здійснювати Орловським широкомасштабне будівництво у Ярмолинцях. Причому окремі будинки збереглися до сьогодення, зокрема приміщення санепідемстанції, відділення ощадбанку, управління праці і соціального захисту та інші.

У червні 1835 р. Адам Орловський подав до подільського дворянського депутатського зібрання прохання про прийняття родини Орловських до російського дворянства та направлення у департамент Герольдії відповідних документів [7, арк. 1]. Через рік 20 серпня 1836 р. указом Герольдії №7859 Орловських прийняли до російського дворянства [7, арк. 11].

У 50-х рр. XIX ст. в м. Ніцца помер Адам Орловський, але поховання відбувалося у Ярмолинцях біля костьола Петра і Павла. Дозвіл на поховання біля цієї культової споруди нащадки отримали від папи Римського. Після цього вся власність перейшла до єдиного спадкоємця – сина Олександра Станіслава (1817–1893). Пройшовши армійську службу, Олександр вступив у шлюб із заможною нареченою з с. Підгайці і незабаром у них народився син. Подружжя проживало переважно у Варшаві, тому веденням господарства займалися керуючі, економи, орендарі та інші.

Продовжуючи традиції батька, Олександр у 1859 р. розпочав будівництво у Ярмолинцях нового палацу. Поштовою до цього став майбутній проїзд Олександра II, з яким Орловський був особисто знайомий ще з часів військової служби. Невдовзі на місці заїжджого двору виріс одноповерховий палац довжиною у 50 м. і шириною – 25 м. Пізніше біля палацу побудували кілька приміщень службового і господарського призначення на тому місці де знаходиться сучасний районний універмаг. Частина тих давніх споруд збереглася донині. Того ж 1859 року у новозбудованому палаці відбулася зустріч двох Олександрів – російського імператора і польського шляхтича, в ході якої, крім спогадів про армійське минуле, велася мова про необхідність проведення аграрних реформ. Ця проблема стала предметом обговорення широкого зібрання у губернському центрі куди відправився Олександр II [3, с. 12-13].

Поміщики тоді виявили протидію ідеям реформування, однак реформування все ж розпочалося. Щоправда маніфест 19 лютого 1861 р. не давав селянам особистої свободи, прирікав їх на розорення. Уставна грамота від 27 червня 1862 р. зазначала, що в Ярмолинцях було 280 селянських господарств, з них 45 тяглих, 211 піших і 24 городники. Ці господарства за 1297 дес. орної і 178 дес. садивною землею мали виплатити протягом 49 років 48 160 крб. Крім того, в період тимчасовозобов'язаного стану (з 27 червня 1862 р. до 30 липня 1863 р.) селяни повинні були виплатити оброку 5802 крб. та податків 1021 крб. [8, с. 643].

Селянство Ярмолинеччини у 1863 р. виступали проти обов'язкового викупу землі, тому за розпорядженням губерна-

тора до Ярмолинець направлялась 6-та сотня 11-го Донського козачого полку для придушення цих виступів. Невдоволенням селян реформою намагалися скористатися окремі поміщики, котрі підбурювали селян, однак О. Орловський повстанців не підтримав. В цей час він розширив свої володіння, прикупивши села Вербку-Муровану, Татаринці. Особистий капітал помітно збільшився після укладення другого шлюбу О. Орловського з французькою княгинею, внаслідок чого отримав титул графа. У новій сім'ї незабаром народилося три сини: Михайло, Мечислав, Ксаверій Францішек (1.12.1862–1926). Вони одержали чудову освіту у престижних університетах Європи і більшість часу проводили за кордоном.

Після смерті О. Орловського, відповідно до заповіту, вини отримали багату спадщину. Так, весь Ярмолинецький ключ, включаючи Нове Село, Татаринці, Томашівку, частину Соколівки, отримав Северин (син від першого шлюбу); волинський маєток – Михайло; Слобідку-Малієвецьку та Маліївці – Мечислав; Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку передали Ксаверію.

Однак, після розподілу спадщини молоді графи не поспішали у свої маєтки. У листопаді 1911 р. Ксаверій Францішек Орловський з сім'єю виїхав на постійне місце проживання до Варшави де обіймав посаду російського дипломата, а з відродженням Польщі у 1917 р. став послом у Бразилії, а пізніше Іспанії [7, арк. 13]. Михайло постійно проживав у Відні. Мечислав одружився з американською громадянкою, але, заборгувавши своїм кредиторам, змушений був продати батькову спадщину, яку, на щастя, викупив Ксаверій.

У 70–80-х рр. XIX ст. спостерігалось поживлення економічного життя, що сприяло подальшому зросту населення Ярмолинець, і якщо тут у 1882 р. проживало 4130 чол., то у 1905 р. – 5723. З 1882 р. у містечку функціонували телеграф, пошта.

Після більшовицького перевороту у Петрограді селяни Ярмолинець 11 листопада 1917 р. захопили і розгромили маєток Орловських. Саме тоді безслідно зникли з палацу Орловських всі цінності в тому числі картини відомих художників. Колишні власники Орловські змушені були, рятуючись від переслідувань нової влади, емігрувати на терени Європи.

Так XX ст. входило бурхливою ходою, вносячи політичні і економічні зміни у життя краю, через що пройшли мешканці Ярмолинець і їх колишні власники – родина Орловських.

Список використаних джерел та літератури:

1. Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф.230. Оп.1. Спр. 15.
3. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси). Хмельницький, 2000.
4. Нариси історії Поділля / За ред. Л. В. Баженова, І. С. Винокура, С. К. Гуменюка, О. М. Завальнюка та інших. Хмельницький, 1990.
5. Обзор Подольской губернии за 1886 г. Спб., 1887.
6. Держархів Хмельницької обл. Ф.241. Оп. 1. Спр. 1093.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф.230. Оп. 1. Спр. 4791.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971.